
**1254 Թ. ԿՆՔՎԱԾ ՀԱՅ-ՄՈՆՂՈՒԿԱՆ
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ**

ԱՐԱՍ ՀՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության մեջ հատուկ ուշադրության են արժանի արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտության ուսումնասիրությունը, մասնավորապես դիվանագիտական այն պայմանագրերը, որոնք կնքել են Կիլիկիայի հայոց արքաները իրենց գահակալության ընթացքում:

Այսպես, անդրադառնալով Կիլիկիայի հայկական թագավորության արտաքին քաղաքականությանը՝ պետք է նշել, որ 13-րդ դարում հայկական թագավորության քաղաքական կյանքում չափազանց կարևոր նշանակություն ունեին Կիլիկիայի հայկական թագավորության և մոնղոլների հարաբերությունները: Կիլիկյան Հայաստանի և մոնղոլական կայսրության միջև սկսված դիվանագիտական բանակցությունների նախնական շրջանը սերտորեն առնչվում է Չմանկատուկի նշանավոր ճակատամարտին, որը տեղի ունեցավ 1243 թ.¹: Այս ճակատամարտում Իկոնիայի սուլթանության պարտությամբ քաղաքականապես նոր իրավիճակ ստեղծվեց փոքրասիական տարածաշրջանում:

Հայտնի է, որ մոնղոլական պետությունը, սկսելով իր մեծածավալ նվաճումները, գրավեց մի շարք երկրներ և 13-րդ դարի 40-ական թվականներին մոտեցավ Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմաններին: Անշուշտ, վերը նշված ժամանակաշրջանում հայոց թագավորության վերնախավը պետք է կարողանար քաղաքականապես ճիշտ կողմնորոշվել, քանի որ շրջապատված էր թշնամի մահմեդական պետություններով: Մոնղոլների հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցում մեծ դեր խաղացին Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական գործիչները, որոնք քաջատեսությամբ էին մոնղոլների հետ Մեծ Հայքի որոշ իշխանների համագործակցությանը: Ուստի ԺԳ դարի 40-ական թվականներին Կիլիկիայի հայոց արքա Հեթում Ա-ն և նրա համախոհները որոշեցին զինական համագործակցության մեջ մտնել մոնղոլների հետ և համապատասխան առաջարկով դիմեցին նոր նվաճողներին²: Միջնադարյան պատմիչներից Կիրակոս Գանձա-

¹ Տե՛ս **Կ. Մուրաֆյան**, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Եր., 2001, էջ 416, **Գ. Միքայելյան**, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, Եր., 2007, էջ 316, «The Cambridge history of Iran», Cambridge, 1968, vol. V, էջ 338, «Encyclopaedia of Islam», vol. II, London, 1965, էջ 36:

² Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1961, էջ 367, **Սմբատ Սպարապետ**, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 229, **Գրիգոր Ակնեցի**, Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Յերուսաղէմ, 1970, էջ 22, **Հեթում պատմիչ**, Պատմութիւն թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 43, «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1842, էջ 148:

կեցին հետևյալ տեղեկություններն է մեզ հաղորդում. «Մեծահաւատ և քրիստոսասէր արքայն հայոց Յեթում, որ ի կողմանս Կիլիկեցոց, նստէր ի քաղաքն Սիս: Նա յառաջագոյն առաքեաց զեղբայր իւր Սմբատ, որ զօրավարն էր նորին, առ ղան Գիւղզ ընծայիւք և պատարագօք, և դարձավ ի նմանէ պատուով և հրովարտակօք ընդունելութեան»³: Սկզբնական շրջանուն հայկական պատմիրակությունը, որը գլխավորում էր Սմբատ Սպարապետը, հանդիպեց մոնղոլ ղեկավարությանը: Այս բանակցություններին աջակցում էր հայ իշխան Յասան Ջալալը՝ Խաչենի տերը: Եվ ահա բանակցությունների ընթացքում որոշվեց, որ Յեթում արքան պետք է անձամբ մեկնի Կարակորում և հանդիպի Մանգու մեծ խանին: Հանդիպումը տեղի ունեցավ 1254 թ., և կնքվեց մի պայմանագիր, որը հաճախ է քննության նյութ դարձել պատմագրության մեջ: Այս մասին մեզ որոշ տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան պատմիչները: Սմբատ Սպարապետը մասնավորապես հայտնում է. «Եւ յայնժամ թագաւորն առեալ զամենայն ցանկալի տեսողաց ընծայսն, զնաց առ խանն Մանգոյ և մատոյց նմա, և խանն ուրախութեամբ ընկալաւ զթագաւորն Յեթում, և զինչ և խնդրեաց ի նմանէ շնորհեաց նմա, և եղ ի սպասաւորաց իւրոյ անդ թագաւորին զալ յաշխարհ իւր Կիլիկիա...»⁴: Ինչպես նկատում ենք, Սմբատ Սպարապետը շատ մանրամասներ չի հաղորդում Յեթում արքայի և Մանգու մեծ խանի հանդիպման մասին: Նա պարզապես բավարարվում է նշելով, որ Մանգու խանը համաձայնություն տվեց Յեթում արքայի առաջարկներին: Ցավոք, պատմիչը հստակ չի նշում, թե որոնք էին պայմանագրի կետերը՝ հետազոտողներին ենթադրությունների մղելով: Այս պայմանագրի մասին խոսում է նաև Գրիգոր պատմիչը, ըստ որի՝ Յեթում արքան մեծարվեց խանի կողմից, և որ արքայի բոլոր խնդրանքները բավարարվեցին. «Կամօքն Աստուծոյ մեծարեցաւ ի ղանէն: Եւ արարեալ ղանն մեծ պատիւ և հարկիս թագաւորին հայոց և զամենայն բանն նորա հոգաց ըստ կամաց նորա, և դարձոյց մեծ ուրախութեամբ յաշխարհն իւր»⁵: Թեև Գրիգոր պատմիչը նույնպես նշում է, որ Յեթում արքայի առաջարկներն ընդունվել են, սակայն ինչպես Սմբատը, այնպես էլ ինքը, չի նշում, թե որոնք էին պայմանագրի բովանդակային դրույթները, և ընդհանրապես Կիլիկիայի հայոց պետությունն այս պայմանագրի կնքումից հետո ինչպիսի կարգավիճակ էր ձեռք բերում: Այս պայմանագրին անդրադարձել է նաև Հովհաննես Դարդեւը, որը, սակայն, նոր տեղեկություններ չի հաղորդում⁶: Միջնադարյան մյուս պատմիչներից միայն Յեթում պատմիչն է իր աշխատանքում կարևոր տեղեկություններ հաղորդում հայ-մոնղոլական պայմանագրի բովանդակության մասին: Այսպես, խոսելով հայոց արքայի և Մանգու մեծ խանի մասին նա նշում է. «Յայնժամ ինքնակալն Թաթարաց խորհուրդ արարեալ ընդ իշխանս և ընդ մեծամեծս իւր՝ ետ պատասխանի արքային Հայոց. Ջաղաչանս քո յանձն առնունք. զիս տաց մկրտել, ընկալայց զքրիստոսական հաւատս, և խնամկալայց՝ զի ընկալցին ամենայն հպատակք իմ. բայց առանց ամենայն

³ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 350:

⁴ Սմբատ Սպարապետ, նշվ. աշխ., էջ 230:

⁵ Գրիգոր Ակնեցի, նշվ. աշխ., էջ 314:

⁶ Տես Հովհաննես Դարդեւ, Ժամանակագրութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 17:

բռնութեան: Ըստ երկրորդին՝ խաղաղութիւն լիցի ի մէջ մեր և ձեր մշտնջենաւոր՝ վնասողական և պաշտպանողական: Նույնպէս կամիմք, զի ամենայն եկեղեցիք քրիստոնէից՝ եկեղեցականք և աշխարհականք վայելեսցեն ի շնորհս ազատութե, և ոչ որ իշխեսցէ նեղել զՅայս: Ձսք երկիրն եթէ կարասցուովք՝ անձամբ յարգեսցուք, այլ քանզի մեք յայլ...Թաթարք զամենայն ձեռնտութիւն արասցեն Յայոց. և զաշխարհս որ սեփական են Յայոց, կամիմք զի անյապաղ տացին նոցա անդրէն. և ևս հրամայենք զի, ամենայնիւ ամրոցք և երկիրն զորս առաք, տացին արքային Յայոց ի պաշտպանութիւն Յայաստան աշխարհի առանձին շնորհիւ»⁷:

Այսպիսով, եթէ վստահենք Յեթում պատմիչի վկայություններին, ապա Մանգու խանը ցանկություն է հայտնել մկրտվել: Այս տեղեկությունը մյուս պատմիչների աշխատություններում բացակայում է, ինչն էլ կասկածելի է դարձնում այդ տեղեկության հավաստիությունը: Խնդիրն այն է, որ Յեթում պատմիչը մոնղոլների ջերմ պաշտպանն էր, և հնարավոր է, որ գերագնահատել է մոնղոլներին: Ըստ այդմ՝ Ժամանակակից հետազոտողներից Գ. Միքայելյանը, չվստահելով այս տեղեկությանը⁸, գտնում է, որ եթէ նման բան լինէր, ապա այդ մասին Ռուբրուքը կհամար, քանի որ Կիլիկիայից վերադառնալիս նա Կոստանդինից տեղեկացել էր մոնղոլների հետ հայոց արքայի դիվանագիտական բանակցությունների մասին, և այդպիսի կարևոր փաստը, ինչպիսին մեծ խանի մկրտվելու ցանկությունն էր, Կոստանդինը կհաղորդէր Ռուբրուքին⁹: Մկրտության մասին տեղեկությունը կասկածի տակ է առնում նաև Կ. Մութաֆյանը¹⁰: Պայմանագրում խոսվում էր նաև երկու պետությունների միջև խաղաղություն հաստատելու մասին, որը շատ կարևոր էր: Բացի այդ, եկեղեցին, հոգևորականությունը և աշխարհականները պետք է ազատ լինեին, և ոչ որ չպետք է նեղեր Յայաստան աշխարհը: Պայմանագրի այս կետը ցույց է տալիս, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը ապահովելու էր իր ինքնուրույնությունը: Հիշարժան է նաև այն միտքը, համաձայն որի՝ Յուլավուն պետք է գրավեր Սուրբ երկիրը և այն վերադարձներ քրիստոնյաներին: Այստեղ Յեթում պատմիչը փորձում է ցույց տալ, որ հայկական պատվիրակության խնդրանքով մոնղոլները որոշել էին գրավել Սուրբ երկիրը, սակայն այն վստահություն չի ներշնչում, քանի որ մոնղոլ հրամանատար Յուլավուն վաղուց էր ծրագրել գրավել Յալեպը, Երուսաղեմը և սիրիական նավահանգիստները՝ Առաջավոր Ասիայի հարուստ երկրների առևտրական ճանապարհների վրա մոնղոլների տիրապետությունը հաստատելու նպատակով: Կարծում ենք, որ հայկական պատվիրակության նպատակը պարզապես զուգահեռել է մոնղոլական կայսրության ծրագրերին, իսկ Յեթում պատմիչն էլ փորձել է օգտվել այդ իրողությունից: Այդ մասին իր տեսակետն է հայտնում նաև Աշոտ Յովհաննիսյանը, ըստ որի՝ Յեթում պատմիչի այս հավաստիացումների պատմական արժեքը խիստ կասկածելի է, իսկ դրանց հետապնդած քաղաքական միտումը՝ խիստ ակնբախ¹¹: Շարունակելով իր

⁷ Յեթում պատմիչ, նշվ. աշխ., էջ 43-44:

⁸ Տե՛ս Գ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 318:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

¹⁰ Տե՛ս Կ. Մութաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 423:

¹¹ Տե՛ս Ա. Յովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. Ա, եր., 1957, էջ 175:

խոսքը՝ հեղինակը նշում է, որ այն գրվել է պապական Յոհաննի պատվերով: Ուստի այս ամենը անպետք է որպես պատմություն, պիտանի՝ որպես լեգենդ¹²: Դժվար է համաձայնել հեղինակի այս պնդմանը: Թեև հնարավոր է Յեթում պատմիչի երկում որոշ տեղեկություններ չափազանցված են, սակայն նրա աշխատությունը ունի պատմագիտական կարևոր նշանակություն: Այդ է վկայում այն փաստը, որ Յեթում պատմիչը վստահելի աղբյուր է համարվում ոչ միայն հայագիտության, այլ նաև համաշխարհային պատմագիտության կողմից: Փաստորեն, այս խոստումով Մանգու խանը ցույց էր տալիս իր հարգանքը և հավատարմությունը քրիստոնյա ժողովուրդներին և մասնավորապես՝ հայերին: Անշուշտ, Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը շատ ձեռնտու էր նաև այն կետը, որ Յայաստանից զավթված ամրոցները և տարածքները պետք է վերադարձվեին հայերին:

Այսպիսով պետք է նշել, որ 1254 թ. հայ-մոնղոլական պայմանագիրը չափազանց շահեկան էր հայերի համար: Խնդիրն այն է, որ մոնղոլները դեպի Արևմուտք կատարելիք արշավանքների ժամանակ պետք է ունենային իրենց դաշնակիցները, որոնք կարող էին շատ հարցերում օգնել: Եվ հետագա տասնամյակների փորձը ցույց տվեց, որ մոնղոլական մի շարք արշավանքների ժամանակ հայկական թագավորությունը և՛ զինական մասնակցություն էր ունենում, և՛ իր պետության տարածքն էր տրամադրում մոնղոլներին, և՛ հագուստ ու սննդամթերք մատակարարում նրանց: Իսկ երբ սիրիական արշավանքների ժամանակ՝ 1259-1260, 1280-1281, 1299-1303 թթ. դաշնակիցների զորքերը պարտվելով նահանջում էին, փաստորեն տուժում էր միայն Կիլիկյան Յայաստանը, քանի որ մեն-մենակ էր մնում հարևան և մահմեդական թշնամիների դեմ:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի տեսակետներ կան ժամանակակից գիտական գրականության մեջ:

Պատմագրության մեջ հայ-մոնղոլական պայմանագրի մասին քննարկումները սկսվել են դեռևս 18-րդ դարի վերջերից: Վերոնշյալ խնդրի մասին առաջին անգամ խոսել է Միքայել Չամչյանցը¹³: Յեղինակը, օգտվելով մի շարք կարևոր սկզբնաղբյուրներից, կարողացել է բավականին մանրամասնորեն ներկայացնել Յեթում արքայի ուղևորությունը Մոնղոլիա, նրա հանդիպումը Մանգու մեծ խանի հետ, ինչպես նաև նրանց միջև կնքված հայ-մոնղոլական պայմանագիրը, սակայն, գիտակցելով խնդրի բարդությունը, զերծ է մնացել գնահատական տալուց: 19-րդ դարի վերջերին Ղևոնդ Ալիշանը հրատարակեց իր «Սիսուան» աշխատությունը, ու թեև այստեղ կան բանաթիվ կարևոր խնդիրների մեկնաբանություններ Կիլիկյան Յայաստանի մասին, խուսափում է այդ խնդրի մասին տեսակետ հայտնելուց¹⁴: 20-րդ դարի սկզբին իրենց հետազոտություններով աչքի ընկան Կ. Բասմաջյանը և Մ. Օրմանյանը: Այսպես, Կ. Բասմաջյանի գրքում ընդհանրապես հիշատակված չէ այս աշխատությունը¹⁵, իսկ ահա Մ. Օրմանյանը բավականին մանրամասնորեն է ներկայացնում հայ-մոնղոլա-

¹² Տե՛ս նույն տեղը:

¹³ Տե՛ս Մ. Չամչյանց, Յայոց պատմություն, հ. 9, էր., 1984, էջ 248-249:

¹⁴ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 451:

¹⁵ Տե՛ս Կ. Բասմաճեան, Լեւոն Ե Լուսինեան, Վերջին թագաւոր հայոց, Պարիս, 1908, էջ 12-13 :

կան պայմանագիրը, սակայն ձեռնպահ է մնում գնահատական տալուց¹⁶:

Հայ-մոնղոլական պայմանագրի գնահատության շուրջ քննարկումները շարունակվեցին նաև 20-րդ դարի երկրորդ կեսերին: Ասպարեզ եկան մի խումբ գիտնականներ, որոնք իրենց աշխատություններում որոշակի գնահատական են տվել քննարկվող խնդրին:

Յետազոտողներից Ս. Բոռնազյանը¹⁷, Թ. Բոեյզը¹⁸ և Ա. Սուքիասյանը¹⁹ կարծում են, որ 1254 թ. դաշինք է կնքվել Յեթում արքայի և Մանգու մեծ խանի միջև: Մասնագետների երկրորդ խումբը՝ Գ. Միքայելյանը²⁰, Դ. Կորոբեյնիկովը²¹, Լ. Բաբայանը²² և Մ. Կանարը²³ գտնում են, որ կնքվել էր պայմանագիր երկու պետությունների միջև, որի համաձայն հայոց թագավորությունը դարձել էր մոնղոլներին ենթակա կամ հպատակ: Ինքնուստիքյան հասկանալի է, որ մոնղոլների հետ դաշինք կնքելը, իսկ մյուս կողմից էլ ենթակայությունը կամ հպատակությունը ընդունելը բավականաչափ տարբեր կարգավիճակներ էին ենթադրում Կիլիկյան Հայաստանի համար: Այս խնդրի վերաբերյալ տեսակետ հայտնել է նաև Բ. Շպուլերը, որը ծայրահեղության մեջ ընկնելով, նշում է, որ Կիլիկյան Հայաստանը մի նահանգ էր, որը մտնում էր մոնղոլական տերության կազմի մեջ²⁴: Ակնհայտ է, որ Բ. Շպուլերի կարծիքը շատ հեռու է իրականությունից, և պետք չէ լուրջ ընդունել:

Վերադառնալով բուն խնդրին՝ նշենք, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը չի եղել մոնղոլների հիւս հպատակը, սակայն միևնույն ժամանակ պետք է փաստել, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության և մոնղոլական կայսրության միջև իրավահավասար պետությունների դաշինք էլ չի եղել, այլ հայկական թագավորությունը դարձել է մոնղոլների կրտսեր դաշնակիցը՝ պարտավորվելով մասնակցել մոնղոլների և նրանց դաշնակիցների ապագա արշավանքներին դեպի Սիրիա: Բայց դրա փոխարեն հայկական թագավորությունը ստացել է մի շարք առավելություններ:

1. Մոնղոլական զորքերը չէին մտնելու Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմանները:

2. Մոնղոլներն օգնելու էին հայերին օտար պետությունների հարձակումների ժամանակ:

3. Կիլիկիայի հայ առևտրականներին հնարավորություն էր ընձեռվում առևտուր անելու մոնղոլական լայնածավալ կայսրության սահմաններում:

¹⁶ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին, 2001, սյուն 1924-1930:

¹⁷ Տե՛ս Ս. Բոռնազյան, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում 13-14-րդ դարերում, Եր., 1973, էջ 33:

¹⁸ Տե՛ս T. Boase, The Cilician kingdom of Armenia, London, 1978, էջ 25:

¹⁹ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Կիլիկիայի պետության և իրավունքի պատմություն, Եր., 1978, էջ 76-77:

²⁰ Տե՛ս Գ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 318:

²¹ Տե՛ս Коробейников Д. Византия и государство Ильханов в 13-м – начале 14-го вв. Система внешней политики империи. Византия между Западом и Востоком. СПб., 2001, էջ 441:

²² Տե՛ս Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13-14-րդ դարերում, Եր., 1964, էջ 211:

²³ Տե՛ս M. Canard, Le Royaume d'Arménie-Cilicie et les Mamelouks jusqu'au traité de 1285, Revue des Etudes Armeniennes, T. 4, Paris, 1967, էջ 217-218:

²⁴ Տե՛ս B. Spuler, The Muslim World, Part 2, Leiden, 1960, էջ 27:

4. Կիլիկիան շարունակում էր մնալ անկախ թագավորություն, նրա արքաները լիովին տնօրինում էին երկրի ներքին կյանքը, իրենք էին ազատորեն հարաբերություններ հաստատում ինչպես Արևելքի, այնպես էլ Արևմուտքի շատ երկրների հետ: Այդ մասին է վկայում նաև Ռուբրուքը, որը հաղորդում է հետևյալը. «Մանգու խանը նրան առավելություն տվեց, որպեսզի ոչ մի դեսպան ուրք չղնի նրա երկիրը»²⁵: Հավանաբար խոսքն այն մասին է, որ մոնղոլ խաների պաշտոնյաները չպետք է մտնեին Կիլիկիայի հայկական թագավորության տարածքը: Եվ այս վկայությունը կարելի է դիտել որպես մոնղոլների կողմից Կիլիկիայի հայկական թագավորության ճանաչում:⁷

АРАМ ОГАНЕСЯН – К оценке армяно-монгольского договора 1254 года. – Оценка армяно-монгольского договора 1254 г. – одна из главных задач, стоящих перед историком Киликийского армянского царства. В статье речь идёт о времени, когда, захватив ряд стран, монголы вплотную приблизились к границе Киликийской Армении. Рассмотрены поездка царя Хетума в Монголию и его переговоры с великим ханом Мангу. Подробно описаны источники, проливающие свет на договор 1254 г. В заключение вкратце охарактеризованы современные исследования по данному вопросу.

Ключевые слова: *Хетум, Киликия, оценка, царство, договор, Смбат, мнения, источник*

ARAM HOVHANNISYAN – On Evaluation of the Treaty Between the Cilician King Hetum I and Great Ilkhan of Mangu Signed in 1254. – The estimation of Armenian-Mongol Contract in 1254 is one of the main problems of the history of Armenia. We have represented in the work how the Mongols conquered many countries and came to the borders of Cilicia. We have mentioned about the travelling of king Hetum and his negotiations with khan Mangu. We have thoroughly presented the sources of information about the contract in 1254. At the end of the work we have presented the estimations of different scientists concerning the problem mentioned above. For that we have combined the views of various investigators mentioning our point of view as well.

Key words: *Hetum, Cilicia, evaluation, author, kingdom, treaty, article, country, Smbat, view, source, Armenian king*

²⁵ «Ուղեգրություններ Ուիլյամ Ռուբրուքի (1253-1255)», Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դարեր, կազմեց՝ **Յ. Հակոբյանը**, Եր., 1932, էջ 26: